

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1958**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1958

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden återger ett stycke sidenbrokad, vävd senast 1765 av Abraham Ekstedt. Materialet är silke från "Mulbärs Plantagen vid Lunds Stad". Nordiska museet, Berchska samlingen. Se Ingegerd Henschens uppsats, sid. 47.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1958

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

FYND OCH FORSKNING I LAPPMARKEN

av Ernst Manker

Kulturforskaren i Nordskandinavien är nog lycklig att ha en relativt nära liggande "ante quem nihil"-gräns för sin forskning: istiden. I själva lappmarken har enligt geologien landisen smält bort först omkring 6 000 år f. Kr., och de kulturfynd som görs här kan sålunda inte vara äldre. Pre- eller interglaciala artefakter är väl tänkbara men torde aldrig ha påträffats. Nordkalottens s. k. komsafynd är visserligen av paleolitisk karaktär och sålunda av långt äldre typ än fynden från lappmarkens inre, men här utmed Nordhavets kust var landet också tidigare isfritt.

Men mycket nog kan ha hänt i vår svenska lappmark sedan det stora istäcket drogs undan. Den någorlunda klara historien sträcker sig här inte ens tusen år tillbaka i tiden. Vad dessförinnan tilldragit sig är höljt i ett dunkel, där myternas gestalter kunnat röra sig ganska fritt. Det har också varit en rymd för allehanda hypoteser och spekulationer — och får väl så förbli länge än.

Vad man emellertid kan ta för givet är att efter den vikande isranden följde ett vegetationsbälte med tjänligt renbete, betande renhjordar och snart nog även jägare och fångstmän. Där det finns ett gott villebråd kommer också jägaren. När isranden låg över Mellansverige, jagades ren i Skåne och Danmark. Och tämligen samtidigt, eller när den stora jökeln undan för undan kalvade i Baltiska issjön och Yoldiahavet, trängde norr därom renar och fångstmän österifrån in mot den skandinaviska halvön, in genom korridoren mellan isen och Nordhavet längst i norr — där Nummedal och andra i sinom tid skulle finna komsa-artefakterna.

*Mattias Kuoljok river sin kåta i Padjelanta, Jokkmokk socken, 1954
— sista gången den medfördes i flyttningsraiden.*

Med ett sådant resonemang är man redan inne i hypotesernas värld. Men till verkligheten återföres vi med de helt påtagliga fynd som gjorts och görs i lappmarken, fynd som väl inte kunnat dateras alla tusen åren tillbaka i tiden men dock visat sig äga en nog så aktningsvärd och värtalig ålder.

Lappland eller — med vidare gränser — lappmarken är den svenska fornforskningens nyplöjda åker, även om Norrlands-ärkeologiens nestor Gustaf Hallström började plöja den för ett halvsekel sedan. Mycket fann Hallström och mycket fann andra; en hel kultur växte fram med en allt rikare fyndmassa, den neolitiska s. k. skiffer- och kvartsitkulturen — hemmahörande inte bara i Nordskandinavien utan utbredd runt hela polarområdet.

Då om icke allt så dock en betydande del av det äldre kultur-

*Eldstaden i en utgrävd "stalotomt", en typisk kåtabärd.
Svaipa, Arjeplog socken.*

godset från lappmarken kan antagas vara lapskt, inleddes för ett tiotal år sedan ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet och landsantikvarierna i de tre nordligaste länen i syfte att intensifiera och på en bredare bas fortsätta de undersökningar som beträffande lapparna sedan länge bedrivits av Nordiska museets lapska avdelning. Arkeologisk och etnologisk expertis gick samman.

Ett givande samarbete har också skett under åren. Detta har varit inriktat på fyra huvuduppgifter: äldre boplatser och speciellt de s. k. stalotomterna, fångstgroppsanläggningarna för vildren,

lapparnas gamla kultplatser och de lapska gravarna. Mycket annat har givetvis också fångat fältforskarnas intressen, såsom nomadernas gamla flyttningsleder, äldre byggnadskonstruktioner och artefaktfynd av olika slag, framför allt de i myrarnas dy konserverade förhistoriska skidorna.

"Stalotomterna", som kännetecknas av en låg, rund eller oval jordvall kring ett något nedsänkt golvplan av en kåtas omfång och vanligen är placerade i rad om ett par eller några stycken, har inventerats och undersökts där de mest förekommer, i Arjeplogs och Västerbottens fjälltrakter, varvid i ett par fall antikvarien Gustaf Hallström och statsgeologen Gösta Lundqvist medverkat. Undersökningarna har visat, att den lapska mytens jätte, Stalo — en vandringssågnernas buse, som i det antika Grekland en gång hette Polyfemos —, knappast kan ha huserat på dessa tomter. Sammankopplingen med Stalo är ursprungligen också bara lokalt begränsad till Vilhelmina socken. "Stalotomten" företer i själva verket till dimensioner, ovalitet, hårdens beskaffenhet och placering etc. samma tradition som kåtan. Denna överensstämmelse påvisades redan för mer än trettio år sedan av den lapske studenten Torkel Tomasson, och undersökningarna nu har utgjort en bekräftelse; gubben Stalo har definitivt kunnat avhysas från dessa tomter. Samtliga tomtgrupper ligger också uppe i fjälltrakterna, vanligen nära trädgränsen och stundom ute på själva kalfjället — överallt där renen torde ha hållit till. Endast ett avgörande intresse för renen kan ha motiverat en bosättning på dessa platser. Med all sannolikhet härrör dessa tomter från renjägarna före renskötselns tid. Detta antagande styrkes av att vi i flera fall funnit fångstgropssystem nära "stalotomterna".

Fångstgropssystemen för vildren har visat sig vara av en omfattning som ingen anade före dessa speciella efterforskningar. Där man tidigare observerat ett par eller några gropar, har man nu på många håll funnit att dessa ingått i nära nog ändlösa kedjor, sträckande sig kilometer- och milslångt genom markerna. Hittills har uppmätts ett 90-tal system spridda mellan Ishavskusten i norr, ryska gränsen i nordost och Härjedalen i sydväst, mestadels belägna i renarnas höstland. Antalet gropar per system varierar från

Skogslapparnas timmerkåta och stolphärbre är alltmer sällsynta byggnadsrelikter. Lillvarjisträsk, Arvidsjaur socken.

ett fåtal till flera hundratal. Mellan Varanger fjord och Tana älv i Finnmarken mättes 1951 upp ett system om 530 gropar, och senare har ett ännu större system påträffats där. Medarbetare vid dessa uppmätningar har bl. a. varit: i Norge konservator Örnulv Vorren, i Finland geodeten Karl Nickul och fil. dr Hilikka Vilpula och i våra tre nordligaste län landsantikvarierna Hans Beskow, Gunnar Westin och Lennart Björkquist. Vid provtagning för pollenanalytisk datering har också statsgeologen Lundqvist medverkat. Med den vanligen ringa marktillväxten på gropsystemens lokaler, sandhedar och grusåsar, har den pollenanalytiska dateringsmetoden tyvärr visat sig vara föga tillämplig. Bättre synes

På ett gammalt lappviste vid Lommträsket i Arvidsjaur påträffades denna halvt igensvallade blecka i en tallstam med inristade figurer av trolltrumskaraktär jämte initialer och året 1864.

det dock kunna gå på radioaktiv väg. Prov från ett gropsystem i Tärna socken har sålunda daterats på den nyligen startade stationen Radioaktiv Datering, varvid dateringsattesten kom att lyda 840 ± 60 e. Kr. — av stort intresse, då det även på andra grunder kan antagas, att lapparna huvudsakligen levde som jägare och fångstmän fram till denna tid.

Fångstgropssystemens placering i terrängen vittnar ofta om en god jaktstrategisk beräkning. Det har gällt att fånga upp renskockarna där dessa haft sitt årliga stråk, i synnerhet där de kommit höstfeta från sommarlandets beten. Där landet kilas in mellan ett par vattendrag eller mellan vatten och fjällsida, på

Återfunnen och på sin gamla plats upprest seite, av naturen formad gudabild i sten, på fjällbuden i Svaipa, Arjeplog socken.

stränderna utmed vadväggarna, på åsar och terrasser längs myrkanter, utmed raviner, på sandiga hedar i skogslandet och även över hela fjällryggar, kan man finna dessa gropkedjor — överallt dock endast där det ej varit alltför svårt att med tidens primitiva redskap, antagligen träspadar eller renhornsskovlar, åstadkomma en tillräcklig grop. Numera är groparna mer eller mindre ihopsjunkna, men ursprungligen synes de i genomsnitt ha varit 2—3 m långa, 1,5—2 m breda och 1,5 m djupa. Mellan groparna har vanligen uppförts ett primitivt stängsel, ett rishag, som tvingat djuren att söka sig genom de förrädiska öppningarna. Är systemet stort, har det nedlagts ett imponerande arbete, som endast kan ha åstadkommits av ett helt jaktlag. Om dylika jaktlag vittnar också grupperna av de s. k. stalotomterna, och vid det nämnda stora gropsystemet i Finnmarken påträffades en grupp om fjorton tomter. Det kan antagas att dessa jägarlag i allmänhet till storleken mot-

svarat de senare renskötarlagen eller sitorna och att följaktligen sitan är en direkt efterföljare till jaktlaget, sedan man övergått från rovdrift till bevakning, från vildrensjakt i denna stora skala till renskötsel. Undersökningarna har i varje fall visat, att vildrensfångsten en gång utgjort den kanske säkraste grundvalen för människors existens i dessa områden och här överallt bedrivits efter exakt samma princip.

Vildrensgroparna är i allmänhet lätta att skilja från älggroparna, som uppmäts på sina håll i Västerbottens kustland samt i Ångermanland och Jämtland. Dessa är avsevärt större, företer ej den för rengropen karakteristiska ovaliteten och uppträder vanligen i ett mindre antal, där en älgfamilj har sitt mer bestämda stråk. Man har här ej varit inställd på en hel hjord utan på mer enstaka individer. Dock kan även älggroparna på sina håll bilda längre kedjor, som t. ex. ett uppmätt system om ett 80-tal gropar längs en smal grusås i Aspåsskogarna i Jämtland. Dessa gropar verkar yngre och har sannolikt inte grävts av de lapska jägarna. Bevisligen har älggroparna också varit i bruk ännu på 1600-talet. Det förefaller som om man skulle kunna dra en sydgräns för den lapska fångstgropstypen vid sjön Rogen i sydvästra Härjedalen.

År 1908 påträffade den danska målaren Emilie Demant (den kända Turi-översättarinnan, sedermera professorskan Hatt) en lapsk offerplats vid inre änden av Bardudalens kanjon. I hennes sällskap var kirunadisponenten Hjalmar Lundbohm och geologen Otto Sjögren, vilka omedelbart lät företa en utgrävning. Kultplatsen, som utmärktes av ett par, tre seitar, var rik på renhorn och ben och gömde även några mynt och andra metallföremål. Vad som då inte tycks ha observerats var en kedja fångstgropar, som sträckte sig från offerplatsen ända ned till Pålnoviken vid Torne träsk och som uppmäts under fältarbetet 1952. Utan tvivel har de äldsta offren gällt god fångst i groparna. Senare hade renskötarna offrat för god renlycka och annat ända fram till 1700-talet — om inte längre —, vilket myntens präglingsår visar.

De lapska kultplatserna har varit en av huvuduppgifterna inte bara under dessa senare forskningar utan under fältarbetet sedan

Öppnad grav i en grusås. Den döde nedbäddad i en akja. Tjätjetievva norr om Tärnasjön, Tärna socken.

långt tillbaka. Hallströms utgrävningar av ett antal offerplatser under detta sekels första decennier gav ett övermåttan rikt fyndmaterial, härom året publicerat i en magistral doktorsavhandling av Inga Serning, intagen i Nordiska museets serie *Acta Lapponica*. Det senare fältarbetet har väl även omfattat grävningar men framför allt utgjort ett studium av kultplatsernas topografi och den levande traditionen samt omfattat en inventering av allehanda lokaliteter av någon sakral betydelse, såsom heliga berg (Passevare etc.), saivosjöar och andra ställen, där ande- eller gudaväsen gjort sig gällande för de gammaltroende. Under denna inventering har över 500 dylika heliga ställen noterats, ett material

Under det pittoreska fjället Akavarre i Gällivare socken ligger den heliga sjön Läffa-Saiva och vid dess strand en egendomligt eroderad offersten — allt bildande ett sakralt komplex för de förkristna lapparna.

I övre trädregionen under Brantsfjället i Tärna socken ligger en grupp s.k. stalotomter, kännetecknade av en låg ringformig vall av en kåtas dimensioner.

*Mellan Varanger fjord och Tana älv i Öst-Finnmarken uppmättes 1951
ett fångstgropssystem om 530 gropar.*

Statsgeologen Gösta Lundqvist tar prov för pollenanalys vid ett fångstgropssystem i Tärna socken. Den från en grop i en grusås i kanten av en myr utkastade sanden bildade ett sandskikt, som övervuxits av ett ca 30 cm tjockt torvlager.

På ön Seitesuolo i sjön Råstojaure mitt inne på den vidsträckta kala fjällplatån Råsto i Karesuando socken utgrävdes 1950 en offerplats under antikvarie Gustaf Hallströms medverkan. När yttorven flåddes av, kom ett mäktigt horn- och benlager i dagen.

I ett vilt klipparti vid Rutjebäcken i Tärna socken finns en lapsk gravgrotta med en akjaliknande likkista.

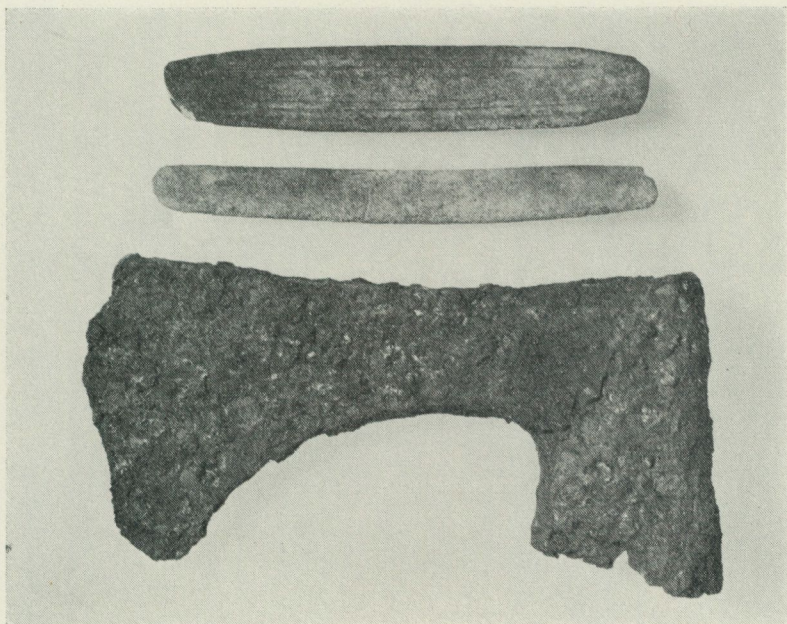
T.h.: De förkristna lapparna byggde inga tempel åt sina gudar, men vanligen ägnade de dem sin dyrkan där naturen själv talade ett mäktigt språk — som vid Passeuksa, »Heliga dörren», den imponerande valvformiga grottan under Tarrekaise i Jokkmokk socken. Obs. mansfiguren under valvet!

Hösten 1954 gick den sista kåtarajden genom Sarek, och den egentliga kåtaepoken var slut. Ännu bor ett fåtal familjer tidvis i stationära kåtor, men inga kåtaställningar släpas längre med på flyttningsrajdena.

Samtliga bilder: Foto Ernst Manker.

Gravgåvor funna i en klippgrav vid Abelvattnet, Tärna socken. Skälstickor av renben och järnaxa.

som rätt väl belyser överensstämmelsen mellan miljö och föreställningsvärld, mellan den lappländska naturen och förkristen lapsk tro. I form av en monografi går resultatet av kultplatsundersökningarna genom tryckpressarna, när denna lilla redogörelse skrives.

En fyndkategori med relativt sparsam frekvens är de lapska gravarna från äldre tid. I regel utmärkes de icke av några som helst monument. De döda har, klädda i sin kolt och insvepta i skinn eller näver, lagts i en akja eller en primitiv likkista, som stuckits in i någon klipphåla eller grävts ned i en gruskulle. Stundom har de lagts under några lösa hällar, som dock aldrig krönts av imposanta rösen. En liten holme, en "de dödas ö", har mångenstädes varit gravplatsen. På flera håll lever också traditionen om

Vid utgrävning av en brandgrav, en för lappmarken främmande gravtyp, vid Abelvattnet i Tärna socken, hittades en eldslagingssten av välkänd typ, vilken daterade graven till äldre folkvandringstid.

den dödes sista önskan att få vila så, ute i renbetesmarken, att han (eller hon) kan höra vajornas skällor och renkalvarnas läten. Som gravgåvor har noterats bl. a. yxa, kniv och vissa primitiva textilredskap.

Skillnaden mellan de lapska gravarna inne i landet och gravrösen i det botteniska kustlandet — stundom veritabla kullerstenspyramider — är påfallande. Dessa gravar kan inte härröra från samma slags folk. Märkligt är också, att de stora gravrösen inte förekommer inåt landet utan endast på en smal kustremsa, som höjt sig ur Bottenhavet sedan två eller högst tre tusen år. Äldre kan alltså inte dessa fornlämningar vara, medan fynden inne i Lappmarken går ytterligare något eller ett par årtusen tillbaka i tiden.

Att rentjurar under sina parningsstrider fastnat i varandras horn och omkommit är känt. Märkligare är att ett par vajor, renkor, med samma tragiska följd fått sina horn låsta i varandra, vilket ett fynd i Åsele socken härom året visade.

De enda gravar av för lapparna främmande typ som blivit kända inne i Lappmarken är två av viss stensättning utmärkta brandgravar från järnåldern, belägna vid Abelvattnet i Tärna socken. En av dessa utgrävdes 1951, varvid inne i graven påträffades en eldslagningssten som daterade graven till äldre folkvandringstid, 4—500-talet. Abelvattsleden är förvisso ett gammalt färdstråk, och gravarna torde härröra från någon jakt- eller handelsexpedition från norsk sida, varvid ett par man dukat under.

Ett annat fynd som tyder på främlingars inträngande i det inre av Lappmarken har tillvaratagits i en vik av sjön Rackträsk nära Arjeplog, där en fjällbonde, Hugo Flinkfelt, härom året fann ett karakteristiskt vikingatidssmycke, en oval spännebuckla av brons av en från 8—900-talen känd typ. Om denna kommit dit som bytesobjekt eller buren av en sköldmö må vara osagt.

Över huvud taget har det främmande inslaget i fyndmaterialet från Lappmarkens inre varit påfallande sparsamt — bortsett från offerplatsfynden, som vittnar om tidiga handelsförbindelser, den en gång så betydande pälshandeln etc. Och ingenstans är de främmande föremålsfynden förenade med spår av någon fast bosättning. Har främlingar dykt upp, så har det varit på resande fot. Den karakteristiska kåtahården, den runda eller rektangulära lilla stenringen eller stensättningen, finner man överallt, på "stalotomterna" och alla andra boplatser eller visten. Även på de boplatser utmed vattendragen, som på senare år uppspanats och utgrävts vid de av sjöregleringarna påkallade undersökningarna, finnes endast men i rätt stort antal dessa härdar utan rektangulär husgrund, härdar för en kåtaliknande bostad eller för eld under bar himmel — lämningar efter jägarnomader, fångstfolk. Dessa alltmer omfattande undersökningar, bekostade av Vattenfallsstyrelsen, dirigerade av Riksantikvarieämbetet, närmast genom förste antikvarien Sverker Janson, och i fältet skickligt ledda av den unge arkeologen Harald Hvarfner, synes redan bli epokgörande för Lappmarkens kulturhistoria. Utan att vilja föregripa de engagerade forskarnas resultat måste jag som gammal lappmarksforskare få glädja mig åt de rön som redan blivit allmänt kända, hur materialet till stor del verkar lapskt eller i varje fall härrörande från jägarnomader och hur järn- och stenålder förenas, t. o. m. på samma boplatser, kort sagt hur lapsk kultur på skandinavisk botten, sträcker sig bakåt till stenåldersstadiet — ett förhållande som jag länge sökt hävda.

Det har också blivit mer och mer klart, hur den s. k. stenåldern dröjt sig kvar avsevärt längre i norr än i söder. När sydligare nordbor stoltserade med brons, redde sig lappmarksfolket alltså med skiffer-, kvartsit- och benredskap — ända fram till dess järnet

definitivt slog igenom. Ja, lapparnas "benålder" har med en övermåttan rik och vacker artefaktflora levat kvar fram till våra dagars plastålder.

Bland fynd av annat slag, som kommit fram under Nordiska museets och landsantikvariernas lappmarksundersökningar, har de i myrarna gömda och konserverade skidorna varit de avgjort värdefullaste. Ett flertal sådana förhistoriska skidor har kommit i dagen de senare åren. Bland dessa märkes Lomsjökullenskidan, som pollenanalytiskt daterats till tiden 1500—1200 f. Kr., och Trehörningsjöskidan, som radioaktivt medelst C 14-metoden beräknats vara ca 2 870 år gammal och enligt verktygsspåren torde vara tillyxad med stenyx. Dessa skidor av s. k. bottnisk typ, varav inemot ett 50-tal fynd blivit kända, synes både av utbredning och datering att döma ha varit de bland lapparna vanliga i förhistorisk tid. Till åldern överensstämmer de också rätt väl med fyndmassan i övrigt från den förhistoriska lappmarken. Denna fyndmassa — sten- och benartefakterna, de nämnda härdarna utan husgrund, fångstgropsanläggningarna, gropar och rösen för kokning av köttet och de i markerna spridda kultplatserna etc. — vittnar alltigenom om ett kringströvande fångstfolk, så som lapparna tidigare blivit kända.

Även om mycket alltjämt är gåtfullt och resonemanget får bli hypotetiskt, synes höga Nordens förhistoria med alla de senare årens rön klarna mer och mer. När för ett par tusen år sedan finnarna, suomalaiset, började tränga in i Finland och sjöfarande nordbor (och balter?) längs Bottenhavets kust, då befolkades förvisso hela Nordkalotten, inklusive Finland och Nordskandinavien, av detta kringsspridda fångstfolk, som tidigare kallades fenni, finnar och senare lappar. Hit kan dessa jägare i följe med vildrenen ha kommit så snart den stora landisen vek undan. Och även om kustlandsfolket kunde företa tillfälliga härjningståg eller handelsfärder uppför floddalarna, blev lapparna inlandets (i Nordnorge även kustens) egentliga befolkning fram till kolonisationen i modern tid.

Foto Ernst Manker.